प्राथमिक तहका विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय, स्नातकोत्तर तह (एम.एड.)
शैक्षिक योजना र व्यवस्थापन विषयको आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
चन्द्रकला कार्की
त्रिवि दर्ता नं. : २०८६-८८
परीक्षा रोल नं. : २१४००२९
क्याम्पस रोल नं. : २४६-२०६३/२०६४

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
इन्द्रपुर, मोरङ

२०६८, असार

सिफारिसपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर, मोरङको शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन (EPM) विषयमा स्नातकोत्तर तहका विद्यार्थी श्री चन्द्रकला कार्कीद्वारा प्रस्तुत **प्राथमिक तहका विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू** शीर्षकको शोधपत्र मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा तयार भएको हो । प्रस्तुत शोध अध्ययनप्रति म पूर्ण सन्तुष्ट छु । शोधार्थी चन्द्रकला कार्कीको सफलताको कामना गर्दै यो शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

भोजराज घिमिरे

शोध निर्देशक

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर, मोरङका एम.एड. द्वितीय वर्षका विद्यार्थी चन्द्रकला कार्कीले शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग अन्तर्गत एम.एड. तहको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नुभएको **प्राथमिक तहका विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू** शीर्षकको शोधपत्र निम्नअनुसार मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

क.स.	नाम, थर	पद	हस्ताक्षर
१	लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ	विभागीय प्रमुख	....
२	भोजराज घिमिरे	शोध निर्देशक	....
३.	....	बाह्य परीक्षक	....

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषयको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि **प्राथमिक तहका विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू** शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार पारिएको हो । शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधकार्य गर्ने अवसर प्रदान गरेकोमा शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग सुकुना बहुमुखी क्याम्पसप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

शोधकार्यको प्रस्तावनादेखि शोधपत्रको अन्तिम लेखाइसम्म आवश्यक सुझाव, सल्लाह, निर्देशन प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरुज्यूहरू विभागीय प्रमुख श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ तथा शोधनिर्देशक श्री भोजराज घिमिरेज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधकार्यको क्रममा तथ्याङ्क संकलनमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने सम्बन्धित विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, अभिभावक, विद्यार्थी, स्रोतव्यक्ति, विद्यालय निरीक्षक तथा सम्बद्ध सबैमा हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्र कम्प्युटर टाइप गरी आवश्यक साजसज्जा दिएर सहयोग गर्नुहुने श्री रोहिणीप्रसाद घिमिरेलाई पनि विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

चन्द्रकला कार्की
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
इन्द्रपुर-४, मोरङ

शोधसार

प्राथमिक तहका विद्यार्थीको सिकाइउपलब्धिमा प्रभाव पार्ने तत्वहरु शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार गरिएको छ । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य प्राथमिक तहमा विद्यार्थीले प्राप्त गरेको सिकाइउपलब्धिको लेखाजोखा गर्ने, सिकाइउपलब्धिमा प्रभाव पार्ने तत्वहरुको विश्लेषण गर्ने र सिकाइउपलब्धिमा देखिएका समस्याहरु सुझाउने रहेको छ । अध्ययन गुणात्मक तथा परिमाणात्मक दुवै पक्षमा केन्द्रित छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता सूची, विद्यालय सर्वेक्षण फाराम, अभिलेख अध्ययन जस्ता साधनको प्रयोग गरिएको छ ।

अध्ययनलाई मोरङ जिल्लाको उर्लाबारी स्रोतकेन्द्रका ३३ वटा सामुदायिक विद्यालयहरूमध्ये ९ वटा विद्यालयहरूको प्राथमिक तहमा सीमित गरिएको छ । अध्ययनको सैद्धान्तिक खाकाअन्तर्गत एफ.डब्लु. टेलरको वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त र बी.एफ. स्कीनरको क्रियात्मक प्रत्यावर्तन सिकाइ सिद्धान्तसँग आबद्ध गरी अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ । अध्ययनका उत्तरदाताहरूमा प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, विद्यालय निरीक्षक, स्रोतव्यक्ति, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरू रहेका छन् । अध्ययनको व्याख्या र विश्लेषणबाट प्राप्त नतिजाअनुसार सिकाइ उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने तत्वहरूअन्तर्गत छात्रवृत्ति, पुरस्कार एवम् अन्य सहयोग कार्यक्रमले विद्यार्थीहरूको भर्नादर बढाउने, बीचैमा कक्षा छाड्ने दर घटाउने, नियमितता बढाउने, कक्षोत्तीर्ण दर बढाउने र सिकाइ उपलब्धि स्थितिमा सुधार ल्याउन पर्याप्त मात्रामा प्रभाव पारेको पाइयो । यस अध्ययनको विश्लेषणबाट विद्यालयमा निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली नअपनाइनु, उदार कक्षोन्नति प्रणाली लागू नगरिनु, पाठ्यक्रम तथा शिक्षक निर्देशिकाको उपलब्धता एवम् प्रयोगको कमी, पर्याप्त मात्रामा प्रभावकारी निरीक्षण एवम् अनुगमन नहुनु, शैक्षिक सामग्रीको कम प्रयोग, न्यून आर्थिक अवस्था हुनु, अभिभावकले आफ्ना छोराछोरीको पढाइप्रति चासो नदिनु आदि समस्याहरू रहेको यस अध्ययनले देखाएको छ ।

यस अध्ययनले सिकाइ उपलब्धिमा वृद्धि गर्नका लागि केन्द्रीय तहदेखि कार्यान्वयन तहसम्म सुधारको खाँचो रहेको देखाएको छ । पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका, छात्रवृत्ति निर्देशिका तयार पारी विद्यालयमा उपलब्ध गराउनुपर्ने, शिक्षक विद्यार्थी अनुपात साविकभन्दा कम गर्नुपर्ने, विद्यालय र निरीक्षक अनुपात साविकभन्दा कम गर्नुपर्ने, सिकाइमा

प्रभाव पार्ने तत्वहरूको मूल्याङ्कन अध्ययन गरी सरकारले सम्बोधन गर्नुपर्ने, निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली र उदार कक्षोन्नति प्रणाली सबै विद्यालयले कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने, शिक्षक तथा विद्यार्थीलाई नियमित रूपमा विद्यालयमा उपस्थित हुन प्रोत्साहित गर्नुपर्ने, शिक्षकले तालिममा सिकेका प्रभावकारी शिक्षण विधि र तरिका शिक्षणमा प्रयोग गर्नुपर्ने, अभिभावकले आफ्ना बालबालिकाको पढाइमा चासो राख्नुपर्ने, केन्द्रीय तहबाट निर्माण गरिएका नीति तथा कार्यक्रमलाई विद्यालयले चुस्त, दुरुस्त ढङ्गबाट कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने जस्ता कुराहरूलाई यस अध्ययनले सिफारिस गरेको छ ।

विषयसूची

सिफारिसपत्र	I
स्वीकृतिपत्र	II
कृतज्ञता ज्ञापन	III
शोधसार	IV
विषयसूची	VI
तालिकासूची	VIII
चित्रसूची	IX
सङ्क्षिप्त शब्दावली	X

परिच्छेद एक : परिचय

१. १. अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१. २. समस्याको कथन	५
१. ३. अध्ययनको औचित्य	६
१. ४. अध्ययनको उद्देश्य	७
१. ५. अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू	८
१. ६. अध्ययनको परिसीमा	८

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

२. १. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	९
२. २. अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	१३
२. ३. शैक्षिक उपादेयता	१६

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

३. १. अनुसन्धानात्मक ढाँचा	१७
३. २. तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया	१७
३. २. १. जनसंख्या	१७
३. २. २. नमूनाको आकार	१७
३. २. ३. नमूना छनौटको विधि	१८
३. २. ४. नमूना छनौटको आधार	१८

३. ३. अनुसन्धानका साधन १८

३. ४. तथ्याङ्कका स्रोतहरू १८

३. ५. तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया १९

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण

४. १. विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको सिकाइ उपलब्धिको लेखाजोखा २०

४. १. १. विद्यार्थीको भर्ना र कक्षा छाड्ने स्थिति २०

४. १. २. परीक्षामा सम्मिलित र कक्षा उत्तीर्ण २२

४. १. ३. विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि स्थिति २४

४. २. सिकाइ उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू २६

४. २. १. योजना निर्माण २७

४. २. २. विद्यार्थी नियमितता २८

४. २. ३. निरीक्षण तथा अनुगमन ३०

४. २. ४. तालिम ३२

४. २. ५. शैक्षिक सामग्री ३४

४. २. ६. भौतिक अवस्था ३७

४. २. ७. विद्यार्थी मूल्याङ्कन ३९

४. २. ८. आचारसंहिता ४०

४. २. ९. गृहकार्य ४२

४. २. १०. पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाको उपलब्धता एवम् प्रयोग ४३

४. २. ११. छात्रवृत्ति, पुरस्कार तथा अन्य सहयोग ४७

४. ३. सिकाइ उपलब्धिमा देखिएका समस्याहरू ४९

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव

५. १. प्राप्ति ५१

५. २. निष्कर्ष ५४

५. ३. सुझावहरू ५५

सन्दर्भसूची XI

अनुसूचीहरू XIII

तालिकासूची

तालिका एक	:	विद्यार्थीहरुको समग्र उपलब्धि	४
तालिका दुई	:	जिल्लागत तह	५
तालिका तीन	:	विद्यालय तथा उत्तरदाता छनौट विवरण	१७
तालिका चार	:	विद्यार्थीको भर्ना तथा कक्षा छाड्ने स्थिति	२१
तालिका पाँच	:	परीक्षामा सम्मिलित र उत्तीर्ण अवस्था	२३
तालिका छ	:	योजना निर्माणको अवस्था	२७
तालिका सात	:	विद्यार्थीको नियमितताको अवस्था	२९
तालिका आठ	:	निरीक्षण तथा अनुगमन	३१
तालिका नौ	:	शिक्षक तालिमको विवरण	३२
तालिका दस	:	शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता एवम् प्रयोगको अवस्था	३४
तालिका एघार	:	विद्यालयमा प्रयोग गरिने शैक्षिक सामग्री विवरण	३५
तालिका बाह्र	:	अध्ययनमा संलग्न विद्यालयहरुको भौतिक विवरण	३७
तालिका तेह्र	:	मूल्याङ्कन सम्बन्धी विवरण	३९
तालिका चौध	:	आचारसंहिता निर्माण एवम् कार्यान्वयनको स्थिति	४१
तालिका पन्ध्र	:	गृहकार्य सम्बन्धी विवरण	४२
तालिका सोह्र	:	पाठ्यक्रमको उपलब्धता एवम् प्रयोगको स्थिति	४४
तालिका सत्र	:	शिक्षक निर्देशिकाको उपलब्धता एवम् प्रयोगको अवस्था	४६
तालिका अठार	:	छात्रवृत्ति, पुरस्कार तथा अन्य सहयोगले पारेको प्रभावको स्थिति विवरण	४८

चित्रसूची

चित्र एक	:	भर्ना र कक्षा छाड्नेको स्थिति	२२
चित्र दुई	:	परीक्षामा सम्मिलित र उत्तीर्ण अवस्था	२४
चित्र तीन	:	शिक्षक तालिम सम्बन्धी विवरण	३३
चित्र चार	:	शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगको स्थिति	३६
चित्र पाँच	:	आचारसंहिता निर्माण एवम् कार्यान्वयन	४२
चित्र छ	:	पाठ्यक्रमको उपलब्धता र प्रयोगको स्थिति	४५
चित्र सात	:	शिक्षक निर्देशिकाको उपलब्धता एवम् प्रयोगको अवस्था	४६

सङ्क्षिप्त शब्दावली

सि.उ.	:	सिकाइ उपलब्धि
प्र. अ.	:	प्रधानाध्यापक
वि. नि.	:	विद्यालय निरीक्षक
जि. शि. का.	:	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
वि. व्य. स.	:	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
प्रा. वि.	:	प्राथमिक विद्यालय
नि. मा. वि.	:	निम्न माध्यमिक विद्यालय
मा. वि.	:	माध्यमिक विद्यालय
उ. मा. वि.	:	उच्च माध्यमिक विद्यालय
आ. प्रा. शि. प.	:	आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना
त्रि. वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
क्र. सं.	:	क्रम संख्या
गा. वि. स.	:	गाउँ विकास समिति
प्रा. तह	:	प्राथमिक तह
EDSC	:	Educational & Development Service Centre
AED	:	Academy for Educational Development
EMIS	:	Educational Management Information System
EFA	:	Education for All
BPEP	:	Basic and Primary Education Project